

Шевчик Г.С.

Науковий керівник: Єрмоленко С.І.

ЕСТЕТИЧНІ СМАКИ УЧНІВ 5 КЛАСУ НА УРОКАХ ФОНЕТИКИ

Естетичні смаки учнів 5 класу на уроках фонетики в загальноосвітніх навчальних закладах студіювали О. Біляєв [1], Л. Симоненкова [5], М. Вашуленко [2], С. Яворська [5] та ін.

Першим на цю проблему звернув увагу О. Біляєв у своїй праці «Робота над орфографічними помилками учнів» [1]. Розроблена ним система роботи над помилками передбачала такі етапи: 1) попередження помилок; 2) виправлення зроблених похибок; 3) облік і класифікація не виправданих написань; 4) проведення вправ «на перероблення помилок» [1, 288]. Ці етапи допомагають учням 5 класу виховувати у себе естетичний смак до правильно написаних текстів; формують його й закріплюють. Грамотність – основа естетичного смаку з точки зору форми, зміст текстів – формує естетичний смак внутрішнього наповнення, тобто змісту.

Тому попередження правописних похибок з естетичного боку фігурує в двох варіантах: з одного боку, це зосередження перед написанням, попереднє пояснення орфографії слова, в якому припускається можливість помилки, з іншого – вся система роботи вчителя і школи, спрямована на те, щоб учень не робив помилок і, по змозі, не бачив їх.

У своєму дослідженні [6] Л. Симоненкова поставила собі за мету розвивати естетичний смак учнів 5 класу через піднесення правописної та вимовної грамотності школярів в умовах місцевого діалекту.

Здобутком ученої є те, що вона проаналізувала найголовніші фонетичні риси кожної з основних діалектних груп, охарактеризувала співвідношення між орфоепічними й орфографічними нормами сучасної української літературної

мови, висвітлила випадки негативного впливу графічного зображення слова на його вимову, зробила аналіз помилок на правила з фонетики, визначила методичні засоби боротьби за орфоепічну й орфографічну грамотність учнів 5 класу в умовах місцевого діалекту.

Концепція “Нова українська школа” [3], чинна навчальна програма “Українська мова” [4, 17] мають новаторський підхід і покликані одухотворити процес пізнання, формування духовності й естетичного смаку учнів 5 класу.

Концепція передбачає “розроблення принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, які повинні ґрунтуватися на компетентнісному та особистісно-орієнтованому підході до навчання, враховувати вікові особливості психофізичного розвитку учнів, передбачати здобуття ними умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності” [3].

Основною вправою під час узагальнення відомостей про звуки мови є частковий фонетичний розбір, що включає характеристику звуків, кожний з яких потрібно чітко і правильно вимовити. При цьому акцентується увага на артикуляції ізольованих звуків, виправляється досить поширена вимова приголосних із призвуком або й з голосним (*ги, ки, хи* і под.). Особливої уваги потребує у процесі розбору диференціація понять «звук» і «буква». Щоб застерегти учнів 5 класу від сплутування їх, на перших етапах варто практикувати тільки фонетичний розбір, оминаючи питання про позначення звуків на письмі: [т'уле'н'і] – голосні: [у], [е], [і]; приголосні: [т'] – м'який, глухий; [л] – твердий, сонорний; [н'] – м'який, сонорний. Ефективним є фонетичний розбір слів на слух, без попереднього запису. Така вправа, окрім усього, вдосконалює слухову культуру учнів 5 класу. Пізніше, під час фонетично-графічного аналізу, який переважає у шкільній практиці, належної уваги потребує виділення і характеристика звуків у словах, які пишуться за позиційним (складовим) принципом, і тому відсутня повна відповідність між звуками і буквами (звукосполучення позначаються буквосполученнями). Так, учні 5 класу мають усвідомити, що у слові *сяє* літера *с* (*ес*) не позначає і не

може позначати звука [с']; тут буквосполучення [с'а] передається буквосполученням **ся**, а звукосполучення [йе] – літерою **є**.

Активізувати навчальну роботу учнів 5 класу у процесі узагальнення знань про систему звуків можна через шаради, наприклад: *У слові чотири звуки; 1) наголошений голосний, 2) глухий шиплячий приголосний, парний дзвінкому [д'ж]; ненаголошений голосний, який у вимові наближається до [и]. 4) сонорний м'який, парний твердому [н'], ціле слово – синонім іменника **школяр***). Відповідь: **учень**; метаграм, наприклад: *перетворити, замінивши глухий приголосний на парний дзвінкий: поживний напій – у ворону: **кава – тава**; ранг за званням – у добрий або злий дух: **чин – джсин**; підмінивши два глухих парними дзвінками, зробити з тривалості дії музичного мистецтва і оркестр, що до нього вдається: **час – джаз**; поставивши на місце твердого парний м'який, зробити із злака – хижака: **рис – рись**; логогрифів, наприклад: додавши до вигука захоплення безпарний глухий, назвати синонім слова **професія: ах – фак**. Зацікавлять учнів 5 класу фонетичні загадки-нісенітниці, наприклад: *коли частина патрона вогнепальної зброї стає випуклістю на тілі? – По заміні глухого [к] парним дзвінком [г] – **куля – гуля**; Я в руки взяв козу нову і заходивсь косити траву (І. Січовик) – **коза – коса**.**

До системних фонетичних явищ української мови належить сполучуваність звуків у лінійній послідовності. Так, сполучення голосних майже не властиві сучасній українській мові, вони трапляються тільки в словах іншомовного походження або на межі морфеми (теж здебільшого в словах іншомовного походження), відсутні звукосполучення м'якого приголосного з [и], [р'] – у кінці складу тощо. До системних явищ нашої мови належить також модифікації окремих приголосних у певній позиції – асиміляція й дисиміляція.

Українській мові, як відомо, притаманна в основному регресивна асиміляція, тобто уподібнення попереднього приголосного наступним: *футбол [фудбо'л], день – дня [д'н'а]*. У шкільному курсі вивчаються чотири найпоширеніші типи уподібнення: за дзвінкістю, глухістю, палатальністю та за місцем і способом творення, що включає і подвійну асиміляцію: *дочці [доуц':і']*,

зсипати [с:u'пати]. Зауважмо, що останнє уподібнення не називається, оскільки класифікація приголосних за місцем творення, зокрема виділення зубних й альвеолярних, програмою не передбачено. Щоб уникнути труднощів під час опрацювання типів асиміляції, можна говорити про уподібнення свистячих і шиплячих. Хоч ці терміни не розкривають суті уподібнення, але знайомі учням 5 класу і називають групи приголосних, що взаємодіють. Обійти ж цю асиміляцію неможливо, бо вона досить поширена і з нею учням 5 класу доведеться стикатися пізніше, коли йтиметься про вимову і написання префіксів *з-*, *роз-*, *без-* та творення деяких іменникових і дієслівних форм: *зчеп* [шчеп], *розшук* [ро'ш:ук], *книжці* [кни'з'ц'і], *мчишся* [мчи'с':а].

Щоб учні 5 класу збагнули природу уподібнення, доцільно повторити відомості про сильну і слабку позицію приголосних і розповісти, що в потоці мовлення артикуляція одного звука пристосовується до артикуляції іншого. Скажімо, під час вимови глухого [к] у слові *екзамен* голосові зв'язки уже підготовлені до вимови наступного дзвінкого [з], тобто напружені і дрижать, унаслідок чого утворюється не безголосий [к], а дзвінкий [г], який відрізняється від [к] тільки участю у вимові голосових зв'язок. Учні мають знати також, що уподібнення може відбуватися повною мірою і частково. У першому випадку попередній приголосний звучить, як наступний, і вони зливаються в один довгий звук, наприклад: *зсадити* [с:ади'ти]; у другому – уподібнення проходить не за всіма ознаками: *розклад* [ро'склад], *дошці* [до'с'ц'і]. Принагідно учні 5 класу прилучаються до транскрибування слів з довгими приголосними.

Найпоширеніша в українській мові асиміляція за м'якістю. Їй піддаються в позиції перед м'якими і пом'якшеними всі тверді приголосні, що мають корелятивні пари серед м'яких, за винятком [р], наприклад: *хатні* [ха'т'н'і], *пісні* [п'іс'н'і], але *борня* [борн'а']. Написання слів з уподібненням за палатальністю вивчається в орфографічній темі «Позначення м'якості приголосних на письмі». Проте під час розгляду цього уподібнення як фонетичного явища, слід наголосити, що воно є орфоепічною нормою, хоч на письмі найчастіше не позначається.

Характеризуючи уподібнення альвеолярними (шиплячими) зубних (свистячих), варто наголосити, що воно трапляється переважно на межі морфем, наприклад: *розшити* [рош:'и'ти], *проніши* [прон'і'ш:'и]. Асиміляція ж зубними альвеолярних найчастіше засвідчується у формах слів, наприклад: *ручці* [ру'ц':і], *подушці* [по'ду'с'ц':і]. Перехід шиплячих у свистячі практично завжди поєднується з їх пом'якшенням, бо наступний свистячий – це регресивна асиміляція – в таких ситуаціях м'який. Подвійних асимілятивних впливів (за місцем творення і глухістю) зазнають дзвінки свистячі перед глухими шиплячими, наприклад: *шити* [ш:'и'ти], *розчуті* [рошч'ути].

Вправи, присвячені асиміляції, повинні охоплювати всі його різновиди і мати в основному синтетичний характер: звукові процеси розглядаються як фонетичні явища і трактуються з погляду вимови і написання. Немає сумніву, що, чим краще осмислять учні 5 класу природу й умови асиміляції, тим легше вони опанують правила орфоєпії й орфографії і вправніше керуватимуть ними у практиці спілкування.

Одним із характерних для української мови засобів милозвучності, пов'язаних з особливостями сполучуваності звуків, є спрощення в групах приголосних, яке вивчається у 5 класі. Традиційно в школі це явище розглядається з погляду орфографії й відоме з початкових класів. У 5-му класі необхідно з'ясувати суть поняття і домогтися правильного вживання терміна на позначення його. Спрощення приголосних – це фонетичне явище, властиве усному мовленню, і на письмі може не позначатися. Та в словах *шістнадцять*, *шістсот*, *студентський*, *студентство* тощо, які пишуться за морфологічним принципом, спрощення відбувається, хоч на письмі не закріплене.

У шкільній фонетиці за традицією вивчаються чотири групи приголосних, що спрощуються – [здн], [ждн], [стн], [стл], хоча частотність сполучувань [здн], [ждн] дуже обмежена. А от спрощення груп приголосних [стс'к] (*паціфістський*, *туристський*), [нтс'к] (*студентський*, *гігантський*), [нтств] (*студентство*, *агентство*), [скн] (*писнути*, *плюснути*, *тиснути*) трапляється набагато частіше. Тому, враховуючи, крім сказаного, принцип перспективності,

учні 5 класу варто ознайомлювати також з спрощенням цих звукосполучень. Пізніше, у розділі «Словотвір» (6 клас), учні будуть характеризувати не лише написання, а й вимову слів з ними.

Склад в акустичному сенсі, є поєднанням найгучніших, голосних, з менш звучними, приголосними, у послідовності звучання. Із фізіолого-артикуляційного погляду, склад – це зростання і спад напруженості мовних органів, унаслідок чого частини мовленнєвого потоку вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. З обома аспектами природи складу учні 5 класу практично ознайомлені з першого класу: вони знають, що склад твориться голосними у сполученні з приголосними або й без них і вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Відомий учням і поділ складів на відкриті й закриті.

Труднощі у процесі вивчення відомостей про склад пов'язані зі складоподілом. Зауважимо, що проблема складоподілу, зокрема при збігові двох і більше приголосних між голосними, є однією з найскладніших у науковій фонетиці. У школі теорія складоподілу не вивчається: учні 5 класу членують слова на склади інтуїтивно, на слух. Щоб уникнути грубих помилок, треба знати дві основні особливості українського складоподілу: 1) тяжіння до відкритих складів і 2) тенденцію наростаючої гучності. Тому *смі-шно*, *лі-чба*, *се-стра* (перший склад відкритий, другий починається глухим, після якого йде гучніший – дзвінкий чи сонорний, а далі – найгучніший, голосний), але *пал-ко*, *слаб-кий* (сонорний і дзвінкий, перед голосним, маємо менш звучний – глухий). У шкільній практиці досить поширене ототожнення учнями 5 класу фонетичного поняття (складоподіл) й орфографічного (перенос слів). Тому їх слід протиставити. Учні 5 класу повинні засвоїти, що у разі збігу двох або більше приголосних межа між складами тільки одна, а перенос має варіанти.

Вивчення наголосу в 5-му класі ведеться в основному на практичному рівні. Шляхом спостереження над мовленням знання учнів 5 класу поповнюються відомостями про роль наголосу в українській мові: він фонетично об'єднує слово, виконує смисло- і форморозрізнявальну функцію

(*скла'ди і склади'; ру'ки і руки'*), визначає мелодику мовлення (*Реве' та сто'гне Дні'пр широ'кий...*).

Отже, ученими доведено, що під час вивчення фонетики в 5 класі слід глибше спиратися на теоретичні відомості з фонетики. Формування фонетичних понять, орфоепічних й орфографічних умінь і навичок на основі об'єднання їх у спільну систему дій дає кращі результати, ніж розрізнене засвоєння навчального матеріалу, зосереджене на виконанні однотипних за характером та близьких за структурою вправ.

Література:

1. Біляєв О. М. Робота над орфографічними помилками учнів. Київ, 1954. 186 с.
- Вашуленко М. С. Робота над орфоепією як одна з умов формування в учнів 1-3 класів навичок орфографічного письма. Київ, 1975. 154 с.
2. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа ” на період до 2029 року // Освіта.UA. 2016. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/ (дата звернення: 28.12.2018)
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Українська мова 5–9 класи (5 клас) // Українська мова і література в школі. 2017. № 4. С. 10–29.
4. Симоненкова Л. М. Орфоепія та орфографія на уроках фонетики в 5 класі. Київ, 1958. 165 с.
5. Яворська С. Т. Формування в учнів орфографічних умінь і навичок у процесі вивчення будови слова і словотвору (на матеріалі шкіл з російською мовою навчання). Київ, 1997. 177 с.